

Сатыбалдиева А.К.

**КЫРГЫЗ ЖАЗУУСУН ЛАТЫН АЛФАВИТИНИН НЕГИЗИНДЕ
РЕФОРМАЛОО (1920-30-жж.)**

Сатыбалдиева А.К.

**РЕФОРМИРОВАНИЕ КЫРГЫЗСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ НА ОСНОВЕ
ЛАТИНСКОГО АЛФАВИТА (1920-1930-е годы)**

A.K. Satybalдиеva

**REFORMING THE KYRGYZ SCRIPT BASED ON THE LATIN
ALPHABET (1920-1930 - ies)**

УДК: 94(47+57):323.1

Макалада кыргыз улуттук жазуусунун өнүгүү тарыхынын урунттуу учуру болгон 1920-30-жж. Жаңы латын алфавитин кабыл алган мезгили баяндалат. К.Тыныстановдун жетектөөсүндө латын алфавитине өткөрүү иш-чараларынын жүрүшү, латын графикасынын кабыл алынышынын айрым себептери жана латындаштыруу кампаниясынын оң, терс жактары, жыйынтыгы сүрөттөлөт.

Негизги сөздөр: алфавит, латын, реформа, жазуу, улуттук, мамлекет.

В статье рассматривается один из периодов развития кыргызской национальной письменности – принятия Нового кыргызского алфавита на основе латинской графики 1920-30-е годы. Описываются мероприятия по переходу на новый латинский алфавит под руководством К.Тыныстанова, названы ряд причин принятия латинской графики, положительные и отрицательные стороны этой кампании и ее итоги.

Ключевые слова: алфавит, латиница, реформа, письменность, национальность, государство.

The article discusses one of the periods of development of the Kyrgyz national literature – the adoption of a New Kyrgyz alphabet based on Latin graphics 1920-30-ies. Describes activities for the transition to the new Latin alphabet under the leadership of K. Tynystanov, named a number of reasons for the adoption of the Latin alphabet, the positive and negative aspects of this campaign and its results.

Key words: alphabet, latin alphabet reform, writing, nationality, state.

Кыргыз улуттук жазуусунун түптөлүшү жана өнүгүшү элдин маданиятынын бир бөлүгү катары тарыхта жана бүгүнкү күндө да өзгөчө орду бар. Арийне ар бир мамлекеттин улуттук тили жогорку деңгээлде өнүгүп, коомдо бардык чөйрөдө кызмат кылууга тийиш, ал үчүн өз тилинин өзгөчөлүгүнө ылайыкталаган алфавити болот. Бүгүнкү күндө орус графикасынын негизинде түзүлгөн кыргыз алфавити кыргыз тилинин фонетикалык структурасын жетишерлик деңгээлде чагылдырат. Бирок айрым кемчиликтери дагы орун алган, мисалы залкар окумуштуу Т.Сыдыкбеков белгилегендей: "...1940-жылдары алфавиттен **к, г, ж** тамгалары артык баш деп чыгарылган. Ийкемдүү **е, ю, я, ё, ц, ш, ь, ь** тамгалары кабыл алынган. Ал тажрыйба тайкы экендиги так далилденди. Төл сөздөр жоюла баштаганда академик Юдахин: – тамгаларды жойгонубуз туура эмес болгон экен, – деп өз катасын моюнга алганы бар" [10, 41-б].

Мында айтылгандай, айрым тамгалар кыргыз тилинин законуна туура келбейт. 1990-ж. башында көпчүлүк республикаларда орус алфавитинен баш тартып, кайрадан латын графикасына өтүп баштаган учурлар белгилүү. Кыргызстанда дагы демократиянын илебинен четте калбай, мезгил-мезгили менен интеллигенция өкүлдөрү кыргыз тилин латын алфавитине өткөрүү боюнча сунуштарын айтып жатышты. Бирок экономикалык жагынан ансыз деле аксап турган республика мындай чечкиндүү кадамдарга бармак эмес. Бул айтылган сунуштар коомдук талкуу жана трибуналык чакырыктардан алыс кете алган жок [4, 101-б.]. Кандай дагы болсо тил илими, анын жазуу маселеси коомчулуктун көңүл чордонунан чыкпашы керек. Латын жазуусуна кайрадан кайтып келбесек дагы, ал жазуунун өз учурунда кыргыз коомчулугу үчүн маданий революцияга тете кызмат өтөгөнүн билүү зарыл. Муну менен өткөндөгү тарыхты урматтап, анын башында турган атуулдардын ысымдары унутулбайт.

Кыргыз улуттук жазуусунун өнүгүү тарыхы бир канча этаптарды башынан кечирип, анын ичинде кыргыз жазуусу латын алфавитинин негизинде реформаланышы өз учурунда маанилүү процесстерден болгон.

СССРдин алгачкы жылдарында жергиликтүү элдердин улуттук тилин өнүктүрүүгө көп иш-аракеттер жүргүзүлгөн. Бул үчүн биринчи кезекте кандай жазууну тандаш керек деген маселе келип чыккан. Ар кыл чечимдерден соң, 1920-1930-жж. СССР элдеринин жазма тилин латын графикасынын негизинде реформалоо кампаниясы башталаган. Борбордук бийлик эмне себептерден улам латын алфавитине өтүүнү туура көргөн?

Биринчиден, революциядан кийинки алгачкы жылдарында (1918-1924) борбордук бийлик жергиликтүү улуттук тилдердин макамын жогорулатуу жана кеңейтүү максатында орус тилинин таасирин төмөндөтүү зарыл болгон, андыктан кириллицага караганда латын графикасы нейтралдуу орунда турган [4, 81-б.].

Экинчиден, ошону менен катар ислам динин жайылтууда араб жазуусу чоң көмөкчү болуп, советтик идеологияга карама-каршы келгендиктен, мындай жазууну “Курандын алфавити” деп тез арада жоюу, анын ордуна жаңы алфавит киргизүү милдети турган [4, 81-б.].

Үчүнчүдөн саясий жагдай катары жаңыдан түптөлүп келе жаткан совет бийлиги үчүн ошол учурда Турция мамлекетинин эгидасы астында башталган түрк тилдүү элдеринин интеграциясы коркунуч туурдугандыктан, түрк тилдүү мусулман калктарын бөлүү, чектештирүү процесси башталган. Борбордук Азиянын элдери кылымдар бою маданияттын бир булагы катары араб жазуусун колдонуп келгендиктен, мындай маданий байланышты үзүү большевиктердин негизги багыттарынан болгон [11, 130-б.].

Ошону менен катар, коммунисттик партиянын идеяларын үгүттөө иштеринде басма сөз, прокламация, окуу китептери өтө күчтүү курал болуп эсептелген. Ал эми көп чекиттүү, сөздүн башында, ортосунда, аягында ар башка формада өзгөртүлүп жазылган араб тамгалары типография иштери үчүн ыңгайсыздыкты жараткан. Ушул сыяктуу техникалык себептер араб тамагасына караганда жазганга оңой, тамгасынын саны аз, ыңгайлуу алфавит кабыл алууга шарт түзгөн [12, 203-б.].

Бүтүндөй союздун бир бөлүгү катары Кыргызстан дагы мындан четте калган жок, республикада араб тамгасынан латын графикасына өтүү сунуштары алгач 1925-ж. башында көтөрүлө баштаган.

1924-ж. 14-октябрда кыргыз эли областтык автономиялык түрдө Совет доорунун алгачкы жылдарында өз улуттук мамлекеттүүлүгүнө жетишкен тарыхый-саясий окуясы болгон [3, 125-б.]. 1925-ж. январь-март айларында областтык өкмөт жана партиялык аппарат Ташкенттен Пишпекке көчөт. 1925-ж. 24-апрелде ККАОнун Областык аткаруу комитетинин Президиумунун чечими менен Илим комиссиясы дагы өздүк штаты менен Пишпекке которулат. Анын жетекчиси Э.Арабаев үй-бүлөөлүк шартка байланыштуу Ташкентте калууга мажбур болуп, К.Тыныстанов Илим комиссиясынын төрагасынын милдетин аткаруучу болуп дайындалат [5, 84-б.].

Мындай жагдай К.Тыныстанов үчүн расмий жетекчилик кылууга шарт түзүп, эң биринчи кезекте сабатсыздыкты жоюу боюнча иш аракеттер көрүлө баштаган. Жаш окумуштуу муну жаңы алфавиттин негизинде гана жүргүзүүнү туура деп эсептеген. Андыктан ККАОнун Областык жетекчилиги анын сунушун колдоп, мамлекеттин алдыңкы агартуучуларынын, активдеринин катышуусунда 1925-ж. 24-майда Пишпекте өзгөчө жыйын өткөрүшөт. Жыйында Тыныстанов өзү түзгөн кыргыз жазуусун латын алфавитине өткөрүү тууралуу проектисин ишенимдүү аргументтер менен сунуш кылат. Чогулуштун соңунда К.Тыныстановдун концепциясы колдоого алынып, аны педагогикалык съездде көтөрүп чыкмай болушат [8, 222-б.].

Илимий-педагогикалык съезд 1925-жылы 25-майдан 27-майга чейин уланат. Педагогикалык съезддин жүрүшүндө эски жана жаңы алфавиттин жактоочуларынан туруп, алар экиге бөлүнүп, дискуссиялар катуу талаш-тартыштар менен коштолгон. Белгилей кетчү нерсе, айтылган жыйында Э.Арабаев менен К.Тыныстанов алфавиттик маселе боюнча таптакыр карама-каршы позицияга өтүп кетишкен.

Алсак, Э.Арабаев мурдагы реформаланган араб графикасын калтыруу маселесин койгон болсо, жаш окумуштуу К.Тыныстанов жаңы прогрессивдүү алфавит катары латын графикасын сунуштаган [5, 85-б.]. Ошентип съезддин жыйынтыгында тыбыш, латын тамгасына өтүү жана сан атоочтор тууралуу токтомдор кабыл алынган [7, 19-б.].

1924-ж. ачылган АСЛАТ СССРдин масштабында латын графикасын ишке ашыруу үчүн уюшулган. Москвада Чыгыштаануу илимий коомунун астында түрк элдери үчүн латын шрифтинин Ассоциациясы АСЛАТ деп аталып, аны Азербайжандын өкүлдөрү жетекчиликке алат. Бул уюм түрк элдеринин жазуусун тартипке келтирүү боюнча түркологиялык съезд чакыртууга кам урушат [18]. АСЛАТ тарабынан 1924-ж. күз айларында өткөрүлмөкчү болгон съезд, ар кандай себептерден улам эки жылдан кийин 1926-ж. Баку шаарында Бүткүл Союздук Биринчи Түркологиялык съезд деген аталышта бүтүндөй союздук масштабда өткөрүлгөнү белгилүү [18].

Алдыда өтүлүүчү Түркологиялык съездге кыргыз өкүлчүлүктөрү дагы катышууга даярданып башташат. Анын астында 1925-ж. 16-августунда Түркологиялык съезддин уюштуруучусу С.А. Агамали-Оглыдан чакыртуу кагазы келген [13]. Съездге материалдарды иштеп чыгуу үчүн атайын комиссия уюштурулган. Бул комиссиянын составына О.Алиев, С.Карачев, Медянкин, К.Тыныстанов, А.Байышов, Б.Данияров, Э. Арабаевдер киришкен эле [13]. Андан кийин 1925-ж. 27-декабрында КАО Областык Эл агартуу бөлүмүндө атайын коллегиялык отурумдун протоколу менен Э.Арабаев жана К.Тыныстанов Түркологиялык съездге делегат болуп дайындалышкан [13], бирок “отузчулар” иши боюнча күнөөлөнүп жаткан Арабаев бул иштен четтеп калат. Анын ордуна ВКП(б) Кыргыз Областык Комитетинин аткаруу бюросунун 1926-ж. 11-февралдагы токтому менен К.Тыныстанов, Б.Данияров жана үч музыкант дайындалган [13].

Кыргыз элинин тарыхында К.Тыныстанов баш болгон кыргыз өкүлдөрү легендарлуу Баку съездине катышып келгендиги чоң мааниге ээ. Кыргызстандын атынан сөз сүйлөгөн Тыныстанов съезддин материалдарында “Тынстанов” деп жазылып, 102.2 номери менен катталган [2, 58-б.]. Съезддин 12-отурумунда Касым Тыныстановдун окуган доклады “Түрк элдеринин алфавитин реформалоо жөнүндө менин жеке ойум” деп аталган.

Биз жогоруда көргөндөй, Касым Тыныстанов Түркологиялык съездден келген күндөн баштап, күнү-түнү эмгектенип, нечен иш-чараларды жүргүзүп, анын жетектөөсүнүн астында жаңы уюшулган комитет үзүрлүү эмгектене баштайт. Бардык сунуш, талаптарды Бүткүл Союздук Борбордук Жаңы Алфавит Комитети (ВЦКНТА) жүргүзүп турган. Борбордук комитеттин жетекчиси Агамали-Оглы менен Тыныстанов тынымсыз байланышта болушкан.

Мамлекеттик бардык агартуу мекемелеринин чогулуштарында жаңы алфавит маселеси негизги орунда турган, айтсак, 1926-ж. 4-апрелиндеги

КАОнун (Кыргыз Автономиялык Областынын) Эл агартуу областтык коллегиясынын отурумунда, 1926-ж. 9-апрелде жана 12-апрелде ВКП(б)нын Кыргыз Областтык комитетинин үгүттөө-пропагандалык бөлүмүнүн (АГИТПРОП) чогулушунда Түркологиялык съезддин чечимдерин ишке ашыруу максатында бир катар кызматкерлерди даярдап, аларга басма сөз жана үгүттөө иштерин жүктөө, жаңы алфавиттин реформасына байланыштуу материалдарды калың массага жеткирүү үчүн “Эркин-тоо” гезитинин бир бурчун бөлүп берүү, кенири пропаганда иштери үчүн Илимий Кеңештин астында Тыныстанов (төрага), Уронич, Данияровдун жетектөөсүндө “Биргелешкен достордун коомун” (“Общество Друзей содействия”) уюштуруу сыяктуу иш-чараларды өткөрүү каралып жатты [11, 130-б.].

1926-ж. 2-декабрында Кыргыз Автономиялуу Областынын аткаруу комитетинин V-плениумунун отурумунда Кыргызстанда жаңы алфавитти киргизүү боюнча доклад угулуп, пленум төмөнкү токтомду кабыл алат: “Практикалык жактан ишке ашыруу боюнча областтык аткаруу комитетинин 1926-ж. 14-октябрынын токтомунун негизинде Жаңы кыргыз алфавитинин Областтык комитетин түзүү” [11, 134-б.].

1927-жылы 7-марттан 12-мартка чейин болуп өткөн Кыргыз АССРинин Советтеринин 1-Учредителдик съездинде кызматчыларды даярдоо, мектептерде окутуу, басма-сөз сыяктуу иштер алдыга пландалат [11, 134-б.].

Ошондогу бир канча күнгө созулган съезддин 11-мартында өткөрүлгөн эртең мененки отурумдун стенографиялык отчетунан Тыныстановдун докладында латын графикасына өтүүдө маанилүү практикалык сунуштар дагы ишенимдүү берилген. Мисалы, анын пикиринде кыргыз тилиндеги 24 тыбыштын ордуна араб алфавитинде 82 тамга колдонулат. Көпчүлүк араб тамгалары чекиттер менен эле айырмаланат. Анын айынан тамгалар чаташып сүйлөмдөрдүн мааниси өзгөрүп кеткен учурлар бар.

Араб тамгасы типографиялык кассаны толтуруп салууда. Ошондуктан термечилердин иштери жай жылат. Фрунзедеги мамлекеттик басмакананын справкасында көрсөтүлгөндөй, араб алфавитинин термечиси бир жумушчу күндө 5000 печать белгисин басып чыкса, ошол эле квалификациядагы термечи орус алфавитинде 7500 белги басат. Мындай айырмачылык араб тамгасында басылып чыккан адабияттын өз баасынан ашып кетет... “Эркин-Тоо” гезитин маал-маалы менен чыгарып туруш үчүн 25 пуд шрифт керек болсо, орус тилинде 10-15 пуд шрифт жумшалат [17]. Демек көрүнүп тургандай латын шрифтери экономикалык жактан дагы үнөмдүү болгон.

Съезддин акырында Кыргызстанга 1927-ж. баштап милдеттүү түрдө Жаңы кыргыз алфавитин киргизүү, 1930-ж. чейин республиканын бардык сабаттуу калкын жаңы алфавитке өткөрүү, иштиктүү кагаздарды жана басылмаларды кыргыз тилинде жаңы алфавит менен 1931-ж. чейин басып чыгаруу деген токтом кабыл алды [5, 190-б.]. Ошону менен бирге

Жаңы кыргыз алфавит комитети Кыргыз АССРинин БАКтын астындагы Жаңы кыргыз алфавитинин Борбордук Комитети деп өзгөртүлүп, анын негизинде жер-жерлерде кантондук комитеттер уюшулуп болду [11, 135-б.].

КАССРдин Эл Агартуу комиссариатынын буйругу менен 1928-1929-окуу жылдарында мектептерде окутуу жана ошондой эле иштиктүү кагаздар жаңы алфавитке өтө баштайт [11, 135-б.].

Жаңы алфавит комитетинин бир жарым жылдык убактысында калктын улуу жаштагыларынын сабаттуулугу 5,31%га (пайызга) өстү. Ошентип бир жарым жыл убакыттын ичинде калктын араб жазмасын билген 8% катмарынан жаңы арип менен жазгандар ашып кетти. Эгер ушул убакка чейин калктын улуу муундарынын 6,8%ы гана сабаттуу болсо, 1929-1930-жылдары 44% сабаттуулукка жетти. Жаңы алфавиттин ийгилиги өзгөчө гезит-журналдардын тираждарынын көбөйүшүнө чоң түрткү берген. “Кызыл-Кыргызстан” жана “Ленинчил жаш” борбордук кыргыз гезиттери 1928-жылы 3500 жана 1700 нуска болсо, 1931-жылы 15000 нускага чейин өстү, ал эми китептер 5-10 миң нускадан 50-120 миңге чейин жетти [9, 70-б.].

Кампания андан ары өркүндөп, ошол учурдагы Советтер Союзунун духунда өнүгүп жатты, албетте большевиктикте популизмден дагы куру калган жок. Өлкөдө ачарчылыкка, оруу-сыркоого карата бюджеттик каражаттар жетпей жатса дагы, массалар үчүн идеялык күрөшкө бийликтегилер баш-оту менен киришкен. Мисалы белгилүү болгондой, жаңы алфавиттин революциялык мааниси күчтүү экендигин белгилеш үчүн пропаганда иретинде “Октябрдын алфавити” деген самолет курууга белсенишип, ага акча жыйнала баштаган. Жаңы алфавит комитети тарабынан “Октябрдын алфавити” деген самолетко 1929-жылы 15-февралдан 15-мартка чейин каражат жыйнаганга бир айлык өткөрүү жарыяланган [11, 137-б.].

Негизи жаңы латын алфавити менен элге билим берүү чоң жылыштарга ээ болгон, мисалы, биринчи беш жылдыкта республикада маданиятты өстүрүү боюнча 47 млн.сом бөлүнүп, мектеп тармактарынын өсүшү республикада төмөндөгүдөй жетишкендиктерди көрсөтө алган: Ушунун негизинде беш жылдын ичинде окуучулардын саны 3,5 эсеге, мектептердин саны 3 эсеге өсүп, ал эми мугалимдердин саны 1932/33-окуу жылында 3995ке жеткендиги документтерде берилет [5, 192-б.].

Колдо бар булактардан байкашыбызча, ошол кезде Кыргызстанда латындаштыруу кампаниясы бардык чөйрөдө бардык каражаттар менен ишке ашырылып, бул процесске ар бир активдүү жана сабаттуу жаран катышкан. Ошентип, 1929-ж. 29-ноябрда Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитети Президиумдун отурумунда Жаңы кыргыз алфавитинин Борбордук Комитетинин отчетун угуп бүтүп, төмөнкүдөй бүтүм чыгарган: “...Жаңы кыргыз алфавитинин Борбордук Комитети араб алфавитин латындаштырылган жаңы кыргыз алфавитине кото-

руу боюнча койулган маселени так аткара алды... 1930-ж. 1-январынан тарта араб тамгасын жок кылып, Кыргызстандын территориясынан алып таштоо. Токтомду “Кызыл Кыргызстан” жана “Ленинчил жаш” газеталарына жарыялоо” [11, 138-б.]. Мына ошентип, Кыргыз АССРинде латын алфавитине өтүү кампаниясы ийгиликтүү аяктап, коюлган мөөнөтүнөн бир жыл мурда ишке ашат.

Кыргыз улуттук жазуусунун өнүгүү тарыхынын урунттуу учуру болгон 1920-1930-жж. аралыгында жүргүзүлгөн латындаштыруу процесси сөзсүз түрдө маанилүү тарыхый окуя. Бул реформалык иштердин башында турган К.Тыныстанов, К.Карасаев, К.Юдахин, Е.Поливанов, И.Батманов сыяктуу окумуштуулар зор эмгектерин калтырып кетишти. Ошол мезгилдеги индустриализация, маданий революция сыяктуу процесстер менен тыгыз байланыштуу болгондуктан, латындаштыруу иш-чаралары дагы талаптарга ылайык өтө тездик менен ишке ашырылган. Андыктан сапаты жагынан аксагандыгы белгилүү. Ошону менен катар, мындай тездик менен жүргүзүлгөн жаңычылдык кыргыз элинин кылымдар бою келе жаткан маданий-тарыхый салттарынан ажыроого алып келген [11, 172-б.].

Бирок ага карабастан, латын алфавити такталып, толукталып отуруп, баш-аягы 12 жыл колдонулду. Ал негизинен кыргыз тилинин фонетикалык структурасын чагылдыргандыктан ыңгайлуу болгон. Латын алфавити учурунда кыргыз элинин улуттук жазуусунун жана маданиятынын өнүгүшүнө чоң салым кошту. Практикалык жактан араб графикасына караганда өзүнүн артыкчылыгын далилдеп, жогоруда айтылгандай, латын алфавитинин негизинде сабатсыздыкты жоюу маселеси кыйла жеңилдеген [1, 18-б.].

Латинизация кампаниясы модернизациянын революциялык маршы катары тарыхта калды. Мындай саясат биринчи кезекте дүйнөлүк революциянын жеңиши болот дагы бүтүндөй дүйнө жүзүндө бир гана тил жана бир гана алфавит кызмат аткарат деген түшүнүктөн келип чыккан. Белгилүү графиканы тандоо ошол мамлекеттин маданий жана саясий багыты менен байланыштуу болгондуктан, 20-жылдардагы латындашкан түрк алфавитин “Октябрдын алфавити”, “пролетардык революциянын куралы” деп сыпатташкан.

Жыйынтыгында белгилей кетсек, акыркы мезгилдерде коомчулукта кайрадан латын алфавитине өтүү маселесин көтөрүп чыгышууда. Элдин руханий жашоосунда алфавиттин мааниси өтө чоң болгондуктан, мамлекет тарабынан кабыл алынган бардык актылар терең изилденип, таразаланып туруп ишке ашырылышы керек. Мындан жетимиш, сексен жыл мурун ишке ашырылган алфавиттик реформалардын негизинде миндеген кишилердин сабатын ачкан бол-

со, азыркы учурда миллиондогон адамдарды жаңы алфавитке кайра үйрөтүүгө туура келет. Мындай олуттуу иш-чарага өлкө жакында бара койбойт, бирок азыртадан жакшылап ойлонуп, таразалап, бир чечимге келүү керек.

Адабияттар:

1. Абдулдаев Э. Формирование киргизского литературного языка и киргизской национальной письменности. - Фрунзе, Илим, 1987.
2. Болпонова А.Б. К.Тыныстанов – ученый и государственный деятель Кыргызстана. – Каракол, 2011.
3. Бекмурзаева Г.К. XX к. 20-30-жылдарына тарыхый саресеп // Республиканский научно-теоретический журнал «Известия ВУЗов». - Бишкек, 2007. - №3-4. - 125-128-бб.
4. Дятленко П.И. Языковые реформы в Центральной Азии: тренды - цели - итоги. Вестник Евразии, 2008, №4.
5. Джаныбеков Ч. Касым Тыныстанов: жизнь и творчество. - Бишкек, 2003.
6. Джунушалиев Ж. Время созидания и трагедий. 20-30-е годы XX в. - Бишкек: Илим, 2003.
7. Ишенаалы Арабаев. (Туулган күнүнүн 110-жылдыгына арналган жыйнак). - Бишкек: “Илим” МП “Табылга”, 1993.
8. Орузбаева Б.О. Кыргызское языкознание // Сборник статей. -Т.2. - Бишкек: Илим, 2004.
9. Плоских С.В. Две страницы репрессированной культуры Кыргызстана. Историко-социолингвистическое наследие Е.Поливанова и К.Тыныстанова. - Бишкек: Илим, 2001.
10. Тил улуттук маданият, улуттук байлык, улуттук мурас. Түзгөн Аида Ишеналиева. - Бишкек, 2012. - 49-б.
11. Тургунбаева А.М. Формирование системы народного образования в период культурной революции в Киргизии (20-30-е годы XX века). - Бишкек, 2008.
12. Шүкүров Д.Ш. Чыгармалар жана материалдар // Монография. - Бишкек, 2003.
13. Протокол № 40 заседания Коллегии Обл.ОНП КАО 27 декабря 1925 г.: ЦГА КР. ф. 647, оп. 1, д.118. л.123. Заверенная копия.
14. Протокол № 40 заседания Коллегии Обл.ОНП КАО 27 декабря 1925 г.: ЦГА КР, ф. 647, оп. 1, д.14, л. 85-85 [об.]
15. Протокол № 4 заседания коллегии Научной комиссии при Обл.ОНП 24 декабря 1925 г.: ЦГА, ф. 647, оп.1, д. 92, л. 2.
16. Протокол №11 заседания коллегии агитпропа Киробкома ВКП(б) – решение по докладу научной комиссии об итогах 1-го Съезда тюркологов и о реформе алфавита 12 апрель 1926г.: ЦГА ПД КР.ф.10.Оп.1.д.48.л.108.112-113. Копия.
17. Из стенографического отчета утреннего заседания 1 Учредительного съезда Советов Кирг АССР 11 марта 1927.: ЦГА ПД, ф. 647, оп. 1, д.14, л. 85.
18. Первый Всесоюзный тюркологический съезд. (Баку, 1926.) сайт «Наш Баку» <http://ourbaku.com/index.php>

Рецензент: к.и.н., доцент Хамисов В.М.